

УДК 94 (100) "01/05"

К 49

Igor КЛИМІВ

БОРОТЬБА ТЕЧІЙ У РАНЬОМУ ХРИСТІЯНСТВІ І НІКЕЙСЬКИЙ СОБОР 325 РОКУ

У статті аналізується боротьба течій у християнстві напередодні та під час Нікейського собору. Аналізується зміст дискусій у ранньохристиянських общинах, показано розвиток християнського вчення. Обґрунтовано вирішальну роль Нікейського собору, який фактично завершив процес становлення християнства як державної релігії в Римській імперії.

Ключові слова: християнство, Костянтин, Римська імперія, Нікейський собор.

Становлення християнства як офіційної релігії Римської імперії, а згодом перетворення її в одну із світових релігій, зайняло тривалий період часу. Вирішальним моментом у цьому процесі був I Вселенський собор, скликаний імператором Константином весною 325 р. у Нікеї у Віфінії. Багато істориків розглядають Нікейський собор як кінець раннього християнства і початок середньовіччя [10, 1].

Перші століття існування християнства – це час запеклих дискусій як між релігійними общинами, так і всередині окремих общин. Боротьба між різними напрямками у християнстві напередодні та під час Нікейського собору привертає значну увагу дослідників. Едуард Гіббон, аналізуючи суть розбіжностей на Нікейському соборі, доходить висновку, що слово homoousion кожна сторона трактувала на свій розсуд [9, 243]. Х. Дрейк, досліджуючи проблему пошуку консенсусу на соборі, вважає за можливе спиратись на розповідь Сократа Схоластика, хоча вона записана століттям пізніше [7, 1]. Ричард Рубенштейн убачає у полеміці з

© Климів Ігор, 2006

Арієм початок великого розриву між Східним та Західним християнством [14, 147]. Не зважаючи на тривалий інтерес до проблеми, не існує єдиного підходу щодо передумов, суті та впливу Нікейського собору на подальший розвиток християнства. В українській історіографії відсутні розробки цієї теми.

Автор ставить перед собою мету проаналізувати боротьбу течій у християнстві напередодні та під час Нікейського собору, дослідити зміст дискусій у ранньохристиянських общинах.

У I ст. християнство вважалось релігією людей пригноблених, які шукають спасіння від жорстоких умов існування, і більшість у християнських общинах у другій половині I ст. – першій половині II ст. складали раби, лібертини та ремісники [4, 84 – 85]. У другій половині II ст. християнські письменники вже відзначають наявність у складі християнських общин знатних і заможних людей. Одним із важливих елементів переходу християнства на принципово новий рівень був його розрив з іудаїзмом у II ст. Після цього відсоток євреїв у християнських общинах став неухильно зменшуватися. В цей час відбувається відмова християн від старозавітних законів: дотримання суботи, обрізання, суворих харчових обмежень. Розширення нової релігії і залучення в християнські общини великої кількості людей різного віросповідання привело до того, що християнство цього періоду було не єдиною церквою. Існувала велика кількість богословських шкіл, угруповань різноманітних напрямів.

Яскравим проявом тенденцій раннього християнства був монтанізм. Потужний виступ фрігійського пророка Монтана від початку був реакцією проти конформістських тенденцій християнства, реакцією, спрямованою на відродження ентузіазму ранніх християн. Монтанізм хотів вивести християнство із системи соціальних відносин і встановити нову общину поза світом, общину, яка повинна була підготуватися до сходження на землю "небесного Єрусалиму".

Інший напрямок у християнстві представлено тринітаріями. Вони розділили Особу Бога тритеїстичним методом: заперечили повноту Божества Ісуса Христа, підпорядковуючи другу постать їхньої Трійці першій постаті. У другому й третьому столітті більшість християн

підтверджувало абсолютну єдність Бога і повноту Божества Ісуса Христа та не мислило в категоріях тринітаризму. Можна охарактеризувати цю загальну віру терміном модалізм. Найвидатнішим учителем модалізму в III ст. був Савеллій, який дотримувався думки, що Отець, Син і Святий Дух були способами вираження (назвами, проявами, але не постатями) одного й того ж Бога, і що Ісус був явленням у плоті нероздільного Божества. На думку німецького церковного історика Адольфа Гарнака, модалізм один час був думкою більшості і значним суперником тринітаризму від бл. 180 до 300 рр. [1, 76]. До кінця III ст. виявилось, що церковні лідери відхилили модалізм головним чином на користь створення особистісної відмінності між Богом Отцем та Ісусом Христом. Однак характер цієї відмінності був не зрозумілий. Грецькі апологети, відомі християнські філософські письменники II ст., говорили про Ісуса як про Логос (Слово). Загалом вони розглядали Логос, як другу божественну постать, підпорядковану Отцю. Апологети називали обидві постаті Богом, але не розглядали Логос як рівний або співвічний з Отцем. Тертулліан і Оріген були провідними творцями цієї думки в III ст., яких офіційна церква засудила як еретиків. Вони полемізували на користь трьох божественних постатей, але також підпорядковували Ісуса Отцю. Обидва впритул наблизилися до більш пізнього тринітарного формулювання: Тертулліан – підкреслюючи, що ці три постаті мали одну сутність, а Оріген – вводячи доктрину, що Отець і Син були співвічні.

До цього часу головні догми християнства ще не були втілені в точних формулюваннях, закріплених церковним авторитетом, ще не існувало загального символу віри і богослови користувались різними термінологіями. Але майже у всіх ранніх отців можна знайти сліди субординатизму, що означало нерівність осіб Трійці, при якому Син і Дух вторинні щодо Отця.

Свобода, дарована Церкві Костянтином, потягнула за собою ряд проблем, а саме: імперська влада вимагала формальної ясності в питаннях віри. Єдина Церква повинна була слугувати опорою єдиній імперії, від якої вона отримувала адміністративну та матеріальну допомогу і яка через це не могла змиритися з внутріцерковними суперечками. Імперія повинна була знати, яке з ворогуючих

церковних угруповань є істинною Церквою і якими формальними критеріями ця істинність визначається. Визначення формули віри і стало пошуком одного з таких критеріїв.

Приблизно 318 р. в Александрії (Єгипет), спалахнули суперечки через другу постать. Конфлікт виник через вчення Арія, пресвітера в Александрії, який запозичив більшу частину своїх поглядів від свого вчителя Лукіана Антіохійського. Арій вважав, що Ісус був другою особою, називаючи Його Логосом або Сином. Його спосіб примирення цих суперечливих уявлень полягав у запереченні того, що Ісус був Богом. За Арієм, Ісус був першою і найбільш звеличеною створеною особою, верховним посередником Бога; насправді – напівбогом. Погляди Арія були близькими до поглядів грецьких апологетів другого століття та динамічних монархіан, сектантської групи третього століття. Це був логічний розвиток ідеї субординації, яка до цього часу була властива тринітаризму, і яка визначала, що Ісус був божественний, але не Божество.

У 321 р. Арій та його товариші були відлучені від церкви на Александрійському соборі [Сократ, Церковна історія, I, 6]. Однак Арій отримав підтримку єпископа Євсевія Нікомедійського і продовжував полеміку. Арій та його головний опонент Олександр схилили кожен на свій бік відповідно велику кількість єпископів і суперечка загрожувала розколоту християнську церкву в Римській імперії. Звістки про полеміку дійшли до імператора Костянтина, який був мало зацікавлений або погано розумів суть богословської дискусії. Спершу Костянтин прагнув розв'язати суперечку між Арієм і Олександром звертаючись до обох партій, щоб ті вибачили один одного і шукали миру та порозуміння. На думку імператора, суперечка між ними незначна, недостойна такого жорсткого протистояння і була "невигідною справою" [Євсевій, Життя Костянтина, 2, 63 – 71]. У решті-решт він зрозумів, що проблема не могла бути розв'язана так легко. Костянтин був занепокоєний тим, що полеміка могла послугувати причиною негарздів у його імперії. Він давно усвідомлював, що язичництво вмирало і що тільки християнство могло забезпечити релігійну, культурну і філософську єдність його різномірної держави [8, 109]. Щоб подолати існуючі

проблеми імператор скликає перший Вселенський собор післяапостольського християнського світу.

У науковій літературі існує декілька трактувань поглядів Костянтина щодо релігійних суперечок. Одні говорять про надзвичайну релігійність Костянтина і його велике бажання утвердити християнство [5, 130 – 131], інші пояснюють його дії іншою мотивацією. Прихильником другої позиції є Уолтер Нігг, який зробив висновок, що Костянтин розглядав релігійні питання виключно з політичної точки зору [13, 126 – 127]. Про політичні мотиви християнізації суспільства Костянтином зазначає також і Олексій Лебедев [3, 314].

Точної кількості учасників Нікейського собору немає. Євсевій Кесарійський, який брав участь у цьому соборі, каже, що їх було більше 250 [Євсевій, Життя Костянтина, 3, 8]. У рукописних списках, що дійшли до нас грецькою, коптською, сирійською та іншими мовами, знаходимо до 220 імен. Орозій говорить про присутність на соборі 318 єпископів [Орозій, Історія проти язичників, VII, 28, 25]. Очевидно, і в самій канцелярії при Соборі списки підписів накопичувались не на одному, а на багатьох листах і потім породили нетотожні копії. За відсутності букви протокольних записів ми достатньо повідомлені про суть суперечок із писань та листування окремих видатних членів Собору. Від Афанасія ми маємо спеціальний лист із заголовком “Про Нікейські постанови”, та лист “До африканців”. Дещо дізнаємось із листів Євстафія Антіохійського, із “Життя Костянтина” Євсевія Кесарійського. Також є відомості з історії Сократа та Феодоріта. Пізніше, вже за часів імператора Зенона (476 – 491), Геласій Кізікський написав працю цілої “Історії” Нікейського Собору. Тут ми знаходимо “Роздуми між філософом і членами Собору”, які Геласій знайшов у тексті, що був у єпископа Кізікського Далматія [2, 35 – 36].

Хід Собору виявився не простим. Одразу виділилось три фракції. Першою там були “омоусіани”, меншість на чолі з Олександром Александрійським і Афанасієм. “Омоусіани” доводили, що Отець і Син були “homoousios”, або “тієї ж самої сутності”. Олександр і Афанасій, які підтримували цей погляд, захищали вічне народження Сина, як вчив Оріген. Друга фракція була аріанською меншістю на

чолі з єпископом Євсевієм Нікомедійським і Арієм. Євсевій запропонував аріанське вчення, підписане вісімнадцятьма єпископами, але воно було відкинуто Собором. Третя група, більшість, до кінця не розуміла предмету суперечки, але бажала миру. Загалом вони зайняли серединну позицію. Багато хто з них відмовилися засуджувати Арія чи прийняти “омоусіанську” позицію. Дехто, здавалось, сприймали обидві сторони орігенівського вчення: те, що Син був другою вічною особою в Божестві, і те що Син був підлеглий Отцю. Через ці бачення історики інколи характеризують багатьох у цій групі як напів-аріан чи орігеністів.

Тривалий час точилися гострі суперечки. Єпископ Євсевій Кесарійський, лідер третьої групи, запропонував компромісний символ віри [2, 39]. Більшість єпископів була задоволена цією формулою і Костянтин ухвалив її. Імператор, який бажав досягти можливо одностайного та очевидного рішення, порадив рекомендувати залучення ключового слова: homoousios. Цей термін мав неоднозначну генезу. Він походив від гностика Валентина, якого цитує Іринеї. Оріген використав його в тринітарній манері, в той час як деякі савелліани використовували його проти тринітаризму. На Соборі в Антіохії в 264 р. це слово було засуджене. Цей термін був неприпустимий для аріан. Орігеністи також відчували незручності з ним, тому що для них воно сприймалось як савелліанство, а саме: стосовно Святого Божества Ісус був насправді Самим Отцем. Несприйняття терміну було пов’язане також із його більш науковим походженням, а не Біблійним [6, 199]. Деякі з них запропонували натомість слово homoiousios (“із подібної сутності”). Різницю між цими двома положеннями складала одна грецька літера (йота), але значення були різні.

Урешті-решт позиція Афанасія перемогла. Було оголошено змінений варіант символу Євсевія Кесарійського, і Собор прийняв його 19 червня 325 р. [12, 144]. Отто Хейк сказав про Афанасія, що в Нікеї його красномовство було настільки переконливе, що невелика меншість омоусіан піднеслась над численною і впливовою більшістю аріан і напіваріан [11, 157].

Коли під керівництвом впливової меншості і формальної арифметичної більшості Собор прийняв доповнення “омоусіос”, то

традиційний текст отримав знамениту нікейську витонченість і гостроту. В тексті було зроблено ряд змін, зокрема: вилучено термін “Логос”, але додано “Рожденного” та “Несотвореного”. До терміну “Єдинородного” додано пояснення “тобто із сутності Отця”. До терміну “Рожденного” додано вирішальне: “Омоусіос”. Нікейський символ віри отримав нове звучання [2, 40]. У той час як цей символ був триєдиним, він не був тринітарним, оскільки не стверджував, що Отець, Син і Святий Дух були трьома різними особами. Скоріше, його основна мета – підтвердити Божественність Ісуса Христа. Слова “із сутності Отця” (*ek tes ousias tou patros*) і “однієї сутності з Отцем” (*homousion to patri*) чітко заперечують аріанство, а анафемитизм у кінці символу оголошує анафему на різноманітні аріанські формулювання. Символ не зайняв чіткої позиції щодо модалізму, однак для своїх ключових фраз допускав савелліанську інтерпретацію. Тоді як сам Афанасій не вбачав у них савелліанське значення, багато з тих, хто підписував його, залишали біля символу уточнення, тому що він здавався їм савелліанським. У цей час на соборі не було організованої савелліанської партії. Видається, що деякі єпископи, які дотримувались символу, були по суті модалістами у своїх думках. Арій та його два товариші – єпископи Феона Мармарікський та Секунд Птолемаїдський відмовились підписати Нікейський символ віри, за що негайно були зняті з місць своєї служби та вислані державною владою в Іллірію [12, 145]. За відмову підписати анафемітизм були також вислані Євсевій Нікомедійський та місцевий Нікейський єпископ Феогніс.

Крім доктринального питання, Нікейський собор привів до єдиної лічби дати святкування Пасхи. Була проведена календарна реформа. Вирішено, що Благовіщення повинно святкуватися у весняне рівнодення – 25 березня. Були прийняті рішення в зв'язку з Мелетіанським розколом в Єгипті і 20 канонів щодо церковної дисципліни [15, 108]. Собор прийняв постанову щодо celibату. Чоловіки, які одружувалися, прийняти сан служителя, могли продовжувати жити зі своїми дружинами. Після прийняття сану чоловікам було заборонено одружуватися. У II пол. III ст. проходив процес подальшої централізації церкви і до поч. IV ст. з існуючих єпархій виділилося декілька митрополій, кожна з яких об'єднувала

групу єпархій. Великі церковні центри створювалися у найбільш важливих політичних центрах імперії, а саме в столицях. Четвертим, п'ятим і шостим правилом Нікейський Вселенський Собор уперше вводить принцип церковної автокефалії. Для цього він використовує елементарні одиниці територіального імперського управління – провінції, яких на початку IV століття нараховувалось приблизно дев'яносто. Кожна провінція (гр. єпархія) володіла чіткими границями, налагодженою системою громадянського управління і власною столицею – митрополісом. Нікейський Собор у четвертому і п'ятому правилах розташовує кожен самодостатній в своєму внутрішньому житті помісну Церкву в межі громадянських провінцій. У середньому, кількість єпископських кафедр у провінції не перевищувало десяти; єпископ, який засідав у митрополісі, отримував титул митрополита. Шосте нікейське правило підтвердило виняткові права єпископів-Александрії, Антіохії та Риму – розпоряджатися на території не однієї, а декількох провінцій [12, 144].

На початку IV ст. християнство стає державною релігією Римської імперії. В цей час зміцнюється церковна організація і відбувається офіційне оформлення церковної ієрархії, вищою і найбільш привілейованою частиною якої стає єпископат. Процес християнізації Римської імперії в IV ст. проходив у тісному зв'язку із зростанням і зміцненням церковної організації. За своєю адміністративно-територіальною і навіть внутрішньою структурою церковна організація підлаштовувалася під структуру державну і прагнула органічно вписатися в Римську імперію.

Нікейський собор має надзвичайно велике історичне значення як 1) перший Вселенський собор після-апостольського християнства; 2) перший (але не останній) офіційний крок у формуванні православного тринітаризму; 3) такий, що призвів до злиття церкви і держави. Римський імператор оголосив укази собору, які декларують його богодуховність, законами імперії, а непокорення їм зробив таким, що карається. Вперше політичний правитель скликав церковний собор, став вирішальним фактором у визначенні доктрини і встановив церковне сповідання. Вперше християнський світ прийняв інше письмове сповідання окрім Писання і зробив

підпис під ним обов'язковим. І вперше держава накладала покарання на людей, які не дотримувались церковної догми. І хоча ряд питань було врегульовано, аріанська полеміка все-таки продовжувала існувати. Наступні п'ятдесят років були поступовим зростанням боротьби між афанасіанами та аріанами і протягом більшої частини цього часу аріани мали деяку перевагу. Полеміка та її кінцевий результат стали важливими політичними, церковними і богословськими факторами.

Перспективним напрямком поглибленого вивчення цієї проблеми може стати дослідження впливу християнства на розвиток держави у період Пізньої імперії.

I. Жизнь блаженного василевса Константина. – М.: Labarum, 1998. – 350 с.

II. Орозий Павел История против язычников: Кн. VI – VII. – СПб.: Алетейя, 2003. – 376 с.

III. Сократ Схоластик. Церковная история. – М.: "РОССПЭН", 1996. – 368 с.

1. Гарнак А. История догматов // Раннее христианство. Т.2. – М.: Фолио, 2001. – 512 с.

2. Карташев А.В. Вселенские соборы. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 672 с.

3. Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом. – М.: Издание Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1994. – 400 с.

4. Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – М.: Политиздат, 1987. – 336 с.

5. Banaszak M. Historia kościoła katolickiego: starożytność. – Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1986. – 325 s.

6. Danielou J., Marrou H. I. Historia Kościoła: od początków do roku 600. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1984. – 415 s.

7. Drake H.A. Constantine and Consensus // Church History. – New Haven: American Society of Church History. – Vol. 64. – 1995. – № 1. – P. 1 – 15

8. Gastpari W. Historia kościoła: okres starożytny. – Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1977. – 203 s.

9. Gibbon E. Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. – Т.2. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – 506 s.

10. Grant R.M. Religion and Politics at the Council at Nicaea // Journal of Religion. – Chicago: The University of Chicago Press. – Vol. 55. – 1975. – № 1. – P. 1 – 12

11. Heick O. A History of Christian Thought. – Philadelphia: Fortress Press, 1965. – 286 с.

12. Kumor B. Historia kościoła: starożytnego chrześcijańska. – Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 2001. – 242 s.

13. Nigg W. The Heretics. – New York: Alfred A. Knopf, 1962. – 193 s.

14. Rubenstein R.E. When Jesus Became God: The Epic Fight over Christ's Divinity in the Last Days of Rome. – New York: Harcourt Brace & Company, 1999. – 267 p.

15. Verbraken P. P. Narodziny i wzrost kościoła: od czasów apostołskich do VIII w. – Katowice: Księgarnia sw. Jacka, 1988. – 212 s.

Игорь Клымов. Борьба течений в раннем христианстве и Никейский собор 325 года. В статье анализируется борьба течений в христианстве перед и во время Никейского собора. Рассматривается содержание дискуссий в раннехристианских общинах, показано развитие христианского учения. Сделан вывод о решающем значении Никейского собора, который фактически завершил процесс становления христианства как государственной религии в Римской империи.

Ключевые слова: христианство, Константин, Римская империя, Никейский собор.

Ihor Klymiv. The struggle of trends in early Christianity and Nicaea Council of 325. The article is devoted to the struggle of trends in Christianity before and during Nicaea Council. The concept of the discussion in early Christian communes is shown as well the development of Christian doctrine is demonstrated. The conclusion has been made that Nicaea Council is determinative in the forming of Christianity as Roman national religion.

Key words: Christianity, Constantine, Roman Empire, Nicaea Council.